

לא תוסיף ולא תגרע - במדרש

מים ראשונים: איסור לא תוסיף ולא תגרע (בל תוסיף, בל תגרע בלשון חז"ל) הוא נושא רחב ומורכב. בגיליון זה התמקדנו במקרא, מדרשים ומקורות חז"ל ובעזרת הנותן ליעף כת, נקדיש גיליון גם לגאונים, פרשני המקרא ואחרים.

וְעַתָּה יִשְׂרָאֵל שִׁמְעֵ אֶל הַחֻקִּים וְאֶל הַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר אֲנִי מְלַמֵּד אֶתְכֶם לַעֲשׂוֹת לְמַעַן תַּחֲיוּ וּבִאתֶם וִירְשֶׁתֶם אֶת הָאָרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֵי אֲבֹתֵיכֶם נָתַן לָכֶם: לֹא תִסְפוּ עַל הַדָּבָר אֲשֶׁר אֲנִי מְצַוֶּה אֶתְכֶם וְלֹא תִגְרְעוּ מִמֶּנּוּ לְשֹׁמֵר אֶת מִצְוֹת ה' אֱלֹהֵיכֶם אֲשֶׁר אֲנִי מְצַוֶּה אֶתְכֶם: (דברים ד א-ב).¹

בְּעֶבֶר הִירְדֵן בְּאֶרֶץ מוֹאָב הוֹאִיל מֹשֶׁה בָּאֵר אֶת הַתּוֹרָה הַזֹּאת לְאָמָר: (דברים א ה).²

אֵת כָּל הַדָּבָר אֲשֶׁר אֲנִי מְצַוֶּה אֶתְכֶם אֹתוֹ תִשְׁמְרוּ לַעֲשׂוֹת לֹא תִסְפוּ עָלָיו וְלֹא תִגְרְעוּ מִמֶּנּוּ: (דברים יג א).³

אֲרַבְעִים יָכֵנוּ לֹא יוֹסִיף פֶּן יוֹסִיף לְהַכְתּוֹ עַל אֵלֶּה מִכָּה רַבָּה וְנִקְלָה אַחִיד לְעִינֵיךָ: (דברים כה ג פרשת כי תצא).⁴

יָדַעְתִּי כִּי כָל אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה הָאֱלֹהִים הוּא יִהְיֶה לְעוֹלָם עָלָיו אֵין לְהוֹסִיף וּמִמֶּנּוּ אֵין לִגְרֹעַ וְהָאֱלֹהִים עֹשֶׂה שְׂפִירָאוּ מִלְפָּנָיו: (קהלת ג יד).⁵

כָּל אֲמֶרֶת אֱלֹהִים צְרוּפָה מִגֵּן הוּא לְחֻסִּים בּוֹ: אֵל תּוֹסֵף עַל דְּבָרָיו פֶּן יוֹכִיחַ בְּךָ וְנִכְזַבְתָּ: (משלי פרק ל פסוקים ה-ו).⁶

¹ האזכור הראשון של "לא תוסיף ולא תגרע" מצוי כבר בפרשת ואתחנן. שם נאמרים הדברים בהקשר הרחב של שמירת המצוות והחוקים כפי שנצטוונו, בלי תוספת או גרעון. מה היא השמיעה אל החוקים והמשפטים? שלא תוסיפו ולא תגרעו. אזהרה מאוזנת משני צידי המתנס. אל תתחכם להוסיף (ולתחמיר) ואל תרשע לגרוע (ולתקל). והכוונה בפשטות היא להוספת מצוות חדשות או לגרעתם של מצוות קיימות (ולא לפרטי המצוות כפי שנראה להלן). ראו עוד בהמשך הפרק שם, הפסוק: "וְעַתָּה יִשְׂרָאֵל שִׁמְעֵ אֶל הַחֻקִּים וְאֶל הַמִּשְׁפָּטִים כֹּאֲשֶׁר צִוִּי ה' אֱלֹהֵי לַעֲשׂוֹת כֹּן בְּקֶרֶב הָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם בָּאִים שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ". הכל בהקשר לכניסה ולהתיישבות בארץ. כאילו בא לומר, המצוות והמשפטים והחוקים תפזרים לפי מידת יישוב הארץ וחיים מדיניים תקינים. אל תתחכמו להוסיף מצוות שלא הצטוותם מחד גיסא, ואל תפחיתו מהמצוות מאידך גיסא. ראו דברינו [קיום המצוות בארץ](#) בפרשת ראה.

² הפתיחה לספר דברים היא "הואיל משה באר את התורה הזאת". אך מיד לאחר פסוק זה באים לא מעט פסוקים ופרקים המתארים היסטוריה ולא דיני תורה. לנושא זה הקדשנו דף מיוחד בפרשת דברים [הואיל משה באר את התורה](#). שם ראינו מגוון רחב של דעות ובהם שההיסטוריה ותולדות העם גם הם תורה. אבל בפשט הדברים מחפשים הפרשנים והמדרשים את המקום בו משה אכן מתחיל לבאר את מצוות התורה. אחת הדעות, המקדימה ביותר, היא שהפסוקים לעיל בראש פרק ד: "וְעַתָּה יִשְׂרָאֵל שִׁמְעֵ אֶל הַחֻקִּים וְאֶל הַמִּשְׁפָּטִים וכו'" הם התחלת ביאור התורה (הגם שמיד אחריהם שוב באים פסוקי 'תולדות'). אם אכן כך, אזי הציווי "לא תוסיף ולא תגרע" הוא מרכיב מרכזי בביאור התורה! מה שמקבל משמעות מיוחדת בספר דברים שבו משה מחד גיסא מבאר מצוות שכבר נזכרו בארבעה החומשים הקודמים ("מצווה מבוארת" בלשון רמב"ן) ומאידך גיסא מונה מצוות שלא נזכרו בארבעה החומשים הקודמים ("מצווה מחודשת" בלשון רמב"ן). ראו דברינו [ספר דברים – משנה תורה](#). ועדיין יש לשאול בפתח דברינו למי מכוונת הוראה זו של לא תוסיף ולא תגרע? לבית הדין או ליחיד (ולקהילה)? ואם לבית הדין, בפרט הגדול שבירושלים, האם הכוונה לחקיקה לדורות ברמת קובץ ההלכות והדינים (הגדרה מחודשת של הלכות מצווה קיימת מתרי"ג מצוות (הוספה/גריעה), או הוספת מצווה חדשה תרי"ד, או גריעת תרי"ב), או לפסיקה נקודתית במקרה ספציפי מסוים.

³ זה האזכור של לא תוסיף ולא תגרע בפרשתנו. לאחר פסוק זה יש סוף פרשה (פתוחה), לפיכך רואים בו חז"ל ופרשנים חלק מהעניין הקודם של איסור עשיית תועבות הגויים, בסוף פרק יב. קשר שנראה להלן. ראו פירוש דעת מקרא שרואה בפסוק זה סגירה של הפתיח שבפרשת ואתחנן לעיל. עפ"י גישה רחבה זו, **תשעה פרקים ועניינים רבים** כלולים בין שני הציוויים של לא תוסיף ולא תגרע מפרשת ואתחנן ועד פרשת ראה. בה בעת, בחלוקה לפרקים, פסוק זה פותח את פרק יג ויכול להיחשב כפתיח לפרשת נביא השקר בפרשתנו שבא להוסיף או לגרוע מתורת משה, בכח נבואתו השקרית. באה התורה ואומרת: אל תשמע לנביא שמוסיף ומחדש מצוות, ואל תשמע לנביא שבא לגרוע מצוות ולומר שאינן כבר תקפות. וגם לשיטה זו יש סמך כפי שנראה להלן.

⁴ לא מצאנו מי שמקשר דין זה לנושא "בל תוסיף ובל תגרע", אבל זו המצווה הספציפית היחידה בתורה שיש בה אזהרה עם הפועל "יס". הציווי בפסוקי התורה לעיל הוא כללי ורחב: לא להוסיף מצוות חדשות ולא לגרוע מהקיימות. חז"ל הם שהפכו ציווי זה לדיון בגדרי מצווה ספציפית כפי שנראה להלן, לפיכך ראינו לציין שהנה יש דין ספציפי בתורה עליו יש ציווי שלא להוסיף (וזו חשוב כי העונש על איסור "לא תוסיף", כמו כל איסורי לאו אחרים, הוא מלקות. ולא עוד, אלא בלשון כפולה ובנתינת טעם: "לא יוסיף – פן יוסיף ונקלה אחיך לעיניך". בשל כך גם מיעטו חכמים והעמידו את המספר על "ארבעים חסר אחת" – גריעה על מנת להימנע מהוספה – אך גם אלה לא התקיימו במקרים רבים (מכות פרק ג משנה יא, ספרי דברים רפ).
⁵ רוב מכריע של המדרשים והפרשנים מתמקד בקטע של יראת אלהים בפסוק: "והאלהים עשה שיראו מלפניו" (ברכות נט א, שבת לא א, במדבר רבה יד ו). גם אלה שמתייחסים לקטע "אין להוסיף ואין לגרוע", רואים בו בעיקר קשר למעשה הבריאה וליראת אלהים המתבקשת מהתבוננות בו, כולל האפשרות של מקרה חריג שלכאורה סוטה מטבע העולם וחוקי, כגון המבול (בראשית רבה ה ו, דברים רבה רש"י על הפסוק, דעת מקרא). ויש גם שדורשים אותו לעניין שכר ועונש והנהגת הקב"ה את העולם (אלשיך על הפסוק). לפיכך, פסוק זה אינו מענייננו, רק השימוש בלשון 'אין להוסיף ואין לגרוע' שחוזר בכתובים. אבל להלן נראה לפחות מקור אחד (קהלת רבה, בסוף הדף) שמחבר פסוק זה עם הנושא שלנו, ובאמת, אין סיבה לא לראות את 'מעשה האלהים' ככוללים גם את מצוותיו וחוקיו, והמגבלה שלא להוסיף ולא לגרוע גם היא חלק מיראת האלהים והציות לדבריו. ובאשר למעשה האלהים הבריאי, אכן האדם מוסיף ומשכלל, ראו דברינו [מעשה שמים ומעשה בשר ודם](#) בפרשת בראשית.

⁶ כאן אנחנו חוזרים לציווי המקורי בתורה ובתוספת חשובה. אמרותיו של הקב"ה הן צרופות ומזוקקות ומגיינות על החוסים בצילן בלי שום צורך במגן נוסף. אל תוסיף על דבריו, כי מתוספת זו עשויה לבוא אכזבה. ראו החזרה במקרא על מוטיב "אמרת אלוה צרופה" בשמואל ב כס לא (שירת דוד), בתהלים יח לא, ושוב בשירת דוד בתהלים קיט קמ. אבל רק כאן במשלי המסקנה המתבקשת שאין להוסיף או לגרוע מ"צרופה" נפלאה שכזו. ראו דרשות חז"ל על "אמרת ה' צרופה", למשל בראשית רבה מד א פרשת לך לך:

מסכת זבחים פרק ח משנה י – בל תוסיף מול בל תגרע

הניתנין מתנה אחת שנתערבו בניתנין במתנה אחת - ינתנו מתנה אחת. מתן ארבע במתן ארבע - ינתנו במתן ארבע.⁷

מתן ארבע במתנה אחת - רבי אליעזר אומר: ינתנו במתן ארבע, רבי יהושע אומר: ינתנו במתנה אחת.⁸
אמר לו רבי אליעזר: והרי הוא עובר על בל תגרע! אמר לו רבי יהושע: והרי הוא עובר על בל תוסיף!⁹
אמר לו רבי אליעזר: לא נאמר בל תוסיף אלא כשהוא בעצמו. אמר לו רבי יהושע: לא נאמר בל תגרע אלא כשהוא בעצמו.¹⁰

ועוד אמר רבי יהושע: כשנתת עברת על בל תוסיף ועשית מעשה בידך, וכשלא נתת עברת על בל תגרע ולא עשית מעשה בידך.¹¹

ספרי דברים פסקא פב פרשת ראה – מקרבנות ללולב וציצית ולברכת כהנים

"לא תוסיף עליו", לא תוסיף עליו ולא תגרע ממנו, מיכן אמרו הניתנים במתנה אחת שנתערבו בניתנים במתנה אחת, ינתנו במתנה אחת.¹²
דבר אחר: מנין שאין מוסיפים על הלולב ועל הציצית? תלמוד לומר: "לא תוסיף עליו". מנין שאין פוחתים מהם? תלמוד לומר: "ולא תגרע ממנו".¹³
מנין שאם פתח לברך ברכת כהנים לא יאמר הואיל ופתחתי לברך אֶמָר: "ה' אלהי אבותיהם יוסף עליכם" (דברים א יא)? תלמוד לומר: "הדבר" - אפילו דבר לא תוסיף עליו.¹⁴

ר' אומר: לא נתנו המצות אלא לצרף בהן את הבריות, וכי מה איכפת ליה להקב"ה למי ששוחט מן הצואר, או מי ששוחט מן העורף? הוי: לא נתנו המצות אלא לצרף בהם את הבריות". (ראו בדף [מילה על המילה](#)). ובאשר לפסוק השני: "אל תוסיף על דבריו פן יוכיח בך ונכזבת - יוכיח על פניך שע"י תוספתך אתה בא לידי עבירה וכל שכן אם תגרע". ופירוש מצודת דוד מחבר את שני הפסוקים הנ"ל כשהוא מבאר: "על תוסיף - הואיל ואמרתו צרופה מבלי סיג ומכשול טעות, לזה אל תוסיף מה עליהם, פן כשיברר בדברך ימצא נכזב ומוטעה ואיך אם כן תחובר לאמרת אלוה הצרופה?".

⁷ יש קרבנות, כגון בכור, מעשר בהמה וקרבתן פסח שנותנים מדמם על המזבח רק פעם (מתנה) אחת, ויש קרבנות, כגון חטאת, עולה ושלמים שנותנים מדמם ארבע פעמים (מתנות). אם התערבב דם של קרבנות שונים שמתנתם דומה, אין בעיה. אבל מה נעשה אם התערבב דם של קרבנות שניתנים במתנה אחת עם קרבנות שניתנים בארבע מתנות? ניתן פעם אחת על מנת שלא ניכשל ב"לא תוסיף", או שניתן ארבע מתנות על מנת שלא ניכשל ב"לא תגרעו ממנו"?

⁸ רבי אליעזר אומר ינתנו ארבע מתנות מהתערבות, לצאת ימי חובת הארבע. אך ר' יהושע מעדיף לתת רק מתנה אחת שהיא המינימום המשותף לכולם. וכאן אולי מקום לעצור ולהתגדר בו בשולחן שבת: מה נחשב לחמור יותר? הוספת מצוה או סייג או חומרה במצוה קיימת, או גריעה של מצוה או תקנה סביב מצוה קיימת? האם ניתן לקשר מחלוקת זו של ר' אליעזר ור' יהושע עם מחלוקת אחרות ביניהם למן המחלוקת על מועד בריאת העולם (בראשית רבה פרשה כב), דרך זמן קריאת שמע (ברכות פרק א משנה ב), ועד מחלוקת [תנורו של עכנאי](#)?

⁹ בל תוסיף ובל תגרע הוא לשון חכמים. לא תוסיף ולא תגרע הוא לשון תורה. ובכתובים: אין להוסיף ואין לגרוע.
¹⁰ סוף דבר, שניהם מסכימים שבמקרה זה אין כאן איסור 'בל תוסיף' או בל תגרע, משום שאיסורים אלה הם "כשהוא בעצמו", היינו במצווה עצמה: "כשהדבר עומד בפני עצמו ולא כשיש בו דבר אחר" (תוספות יום טוב).

¹¹ ראו סיום המחלוקת גם במקבילה בתוספתא זבחים ח כג: "אמר ר' אליעזר: עדיין דבר שקול מי מכריע. אמר לו ר' יהושע: אני אכריע. כשאני עושה בידי נמצאתי עובר על לא תעשה והרי הוא ביד. כשאני מניחה כמות שהוא, נמצאתי עובר על לא תעשה ואינה ביד". לפי הכלל: "שב ואל תעשה עדיף". ובמקבילה בירושלמי עירובין פרק י הלכה יד (ופסחים פרק ג הלכה ג) הלשון היא: "אמר לו: מוטב לעבור על מצות לא תעשה שלא באת לידי, ממצות לא תעשה שבאת לידי", ונראה שהכוונה זהה. ראו גם גמרא עירובין ק ע"א שרוצה לחבר משנה זו עם המחלוקת: "קום ועשה עדיף" (שיטת ר' אליעזר) או "שב ואל תעשה עדיף" (שיטת ר' יהושע), אבל דוחה שאין מכאן הוכחה ויש הבדל בשימוש בכללים אלה בין מקרים של קיום במעשה של מצוות ובין מקרים של הימנעות מאיסורים (לא תעשה). ראו שם. כך או כך, הרושם המתקבל ממשנה זו (ומהמקבילה בתוספתא, ראו גם במדרש תנאים לדברים יג א) הוא, שלעבור על לא תגרע, היינו, להימנע ולא לקיים מצווה בתנאים מסוימים, עדיף על פני להוסיף מצוות. ראו פירוש רמב"ם למשנה שמציין שההלכה כרבי יהושע. וכך משתמע גם מרמב"ם הלכות ממרים ב ט.

¹² לשון קצרה של הנוסח במשנה, כאילו מתמקד במתנות דם של אותו הסוג ואומר: בכך אין בעיה של הוספה או גריעה ואיך זיל גמור. ראו הדרשה במקבילה במדרש תנאים לספר דברים כאן שממשיכה למשנה זבחים לעיל – מחלוקת ר' אליעזר ור' יהושע במקרה שערבוב הדמים היה שלא מאותו סוג להלכה. וצריך עיון אם מדרש ספרי קדם או המשנה והתוספתא.

¹³ זה מקור תנאי שני ומרכזי לנושא שלנו שמצוטט במקומות רבים. אלא שלא פירט מה התוספת בציצית ולולב (כשם כולל לארבעה המינים). את התוספת בלולב מסביר רש"י להלן שהוסיף עוד מין לארבעה המינים. לגבי ציצית (שרש"י להלן לא מזכיר) מצאנו בגמרא מנחות מ ע"ב בדן מי שמבקש להחליף את ציציות הבגד, יסיר תחילה את הישנות ולא ישים קודם את החדשות משום שיש בזה בל תוסיף. ועל"פ בציצית וארבעה המינים יש הרבה פרטי הלכות ודינים רבים מדרבנן, כיצד נוספו אלה?

¹⁴ שימו לב לדרשה על המילה "הדבר" שבפסוק שנשמע כמו "זה הדבר" שמצוי מספר פעמים במקרא (ויקרא ט ו, יז ב, במדבר ל ב, לו ו ועוד). אבל הפסוק אצלנו הוא: "אֵת כָּל הַדָּבָר אֲשֶׁר אָנֹכִי מֵצִיָּה אֶתְכֶם אֹתוֹ תִּשְׁמְרוּ לַעֲשׂוֹת". "את כל הדבר" – לא תוסיפו ולא תגרעו. ובמכילתא להלן: "אלה הדברים". בפשט המדרש נראה שהכחן ממשך תוך כדי ברכתו לפסוק נוסף שהוא אמנם דברי משה בברכתו לעם ישראל בראש ספר דברים, אבל נראה כמוסיף על פסוקי התורה בברכת כהנים בספר במדבר ויחשבו שכן כתוב בתורה. ועל דרך הדרש והחידוד אפשר לחבר מדרש ספרי זה עם מדרש ספרי דברים פרשת דברים פסקא יא: "ה' אלהי אבותיכם יוסף עליכם ככם אֶלֶף פעמים, אמרו לו: רבינו משה, אי אפשר שתברכנו. המקום הבטיח את אברהם אבינו: בך אברך והרבה אברה את זרעך ככוכבי השמים וכחול, ואתה נותן קצבה לברכותינו?" (ראו דברינו [כוכבי השמים](#) בפרשת דברים). בהוספה של משה הוא גרע! ויש לנו כבר הד ראשון לאמירה שנראה להלן (גמרא סנהדרין): "כל המוסיף גורע". ועוד נחזור לתוספת זו בגמרא שבת להלן.

מסכת ראש השנה דף כח עמוד ב – הקשר לכוונה במצוות¹⁵

אמר ליה אביי: אלא מעתה הישן בשמיני בסוכה ילקה! - אמר לו: שאני אומר מצות אינו עובר עליהן אלא בזמן. ¹⁶ מתיב רב שמן בר אבא: מנין לכהן שעולה לדוכן, שלא יאמר: הואיל ונתנה לי תורה רשות לברך את ישראל - אוסיף ברכה אחת משלי, כגון: "ה' אלהי אבותכם יוסף עליכם" - תלמוד לומר: "לא תוסיפו על הדבר" ... הכא במאי עסקין - בדלא סיים. ¹⁷

מסכת סוכה דף לא עמוד א – בנטילת לולב

והתנן: אין אוגדין את הלולב אלא במינו, דברי רבי יהודה. מאי טעמא ... דקא סבר: לולב צריך אגד, ואי מייתי מינא אחרינא - הוה להו חמישה מינין ... והתניא: ארבעת מינין שבלולב, כשם שאין פוחתין מהן - כך אין מוסיפין עליהן ... פשיטא! - מהו דתימא: הואיל ואמר רבי יהודה לולב צריך אגד, ואי מייתי מינא אחרינא - האי לחודיה קאי והאי לחודיה קאי - קא משמע לן. ¹⁸

מסכת סנהדרין דף פח ע"ב – השוואה עם דין זקן ממרה

משנה: חומר בדברי סופרים בדברי תורה. האומר: אין תפילין כדי לעבור על דברי תורה – פטור. חמישה טוטפות להוסיף על דברי סופרים – חייב. ¹⁹

גמרא: אמר רבי אלעזר אמר רבי אושעיא: אינו חייב אלא על דבר שעיקרו מדברי תורה ופירושו מדברי סופרים, ויש בו להוסיף, ואם הוסיף גורע. ²⁰ ואין לנו אלא תפילין אליבא דרבי יהודה. ²¹ - והאיכא לולב, דעיקרו מדברי תורה, ופירושו מדברי סופרים, ויש בו להוסיף, ואם הוסיף גורע! ... והאיכא ציצית, דעיקרו מדברי תורה ופירושו מדברי סופרים, ויש בו להוסיף, ואם הוסיף גורע! ²²

¹⁵ מקור נוסף בחז"ל לנושא בל תוסיף היא גמרא זו בראש השנה. ראו דיון מקביל במסכת עירובין צו ע"א בדיון מי שמוצא תפילין בשבת מחוץ לעיר אם יכול להניחם כדי להביאם למקום המשתמר בשבת, אם עובר על בל תוסיף. גם שם מתבסס הדיון על הקשר עם מצוות צריכות כוונה או לא ואם עבר זמנו או לא, כפי שנראה במקור שבחרנו מהגמרא בראש השנה. בכך, נראה שסקרנו את עיקר הדיון בנושא אצל חז"ל. בירושלמי מוזכר הנושא במסכת עירובין פרק י הלכה יד ופסחים פרק ג הלכה ג, שניהם בנושא מתנות הדם. לא מצאנו התייחסות נוספת בירושלמי לנושא שלנו.

¹⁶ נסביר. מתוך דיון אם מצוות צריכות כוונה או לא (על המשנה: "מי שהיה עובר אחורי בית הכנסת או שהיה ביתו סמוך לבית הכנסת ושמע קול שופר או קול מגילה אם כיון לבו יצא ואם לאו לא יצא"), עוברת הגמרא לדון בדיון בל תוסיף בנושא שינה בסוכה בשמיני עצרת (אולי גם אוכל). אביי מקשה על רבא שלשיטתו שמצוות אינן צריכות כוונה, מי שיישן ביום השמיני של סוכות בסוכה ייחשב שעבר על בל תוסיף וחייב מלקות. סימן השאלה בדברי אביי מעיד על כך שמעשה כזה לא נחשב לבל תוסיף. ראו דברינו [הפרידה מהסוכה](#) בשמיני עצרת, שיש עצה למי ש"סוכתו עריבה עליו". עכ"פ, תשובת רבא היא שעבר זמנה של המצווה והסתיים העניין ואין כאן בל תוסיף. ולהלן נראה את הכלל "האי לחודיה קאי והאי לחודיה קאי" שגם הוא מרכז את החשש מבל תוסיף (והכלל: "גרוע ועומד הוא" שמרכז את לא תגרע).

¹⁷ הגמרא מוסיפה ומקשה על שיטת רבא שמצוות אינן צריכות כוונה, מהדין של הוספה בברכת כהנים שראינו לעיל בספרי, ומתרת ששם מדובר שהכהן הוסיף את הברכה כחלק ישיר והמשך של ברכת הכהנים (או ממש באמצע) ולא סיים ברכתו (עדיין עומד על הדוכן?). או שנאמר שכל היום ראוי לברכת כהנים ולפיכך אין כאן סיום (כמו בסוכה שעבר זמנה). אבל אם "סיים" הכהן ברכתו, אכן, אין כאן איסור בל תוסיף. בהמשך דנה הגמרא שם בנושא נתינת מתנות דם שראינו לעיל וגם שם הדיון הוא מתי ואיך מסתיימת המצווה. וההסבר הסופי שם, של רבא בעצמו, הוא שבקיום מצווה אין צורך לכתחילה לכוון לצאת ידי חובה (מצוות אינן צריכות כוונה), אבל בכדי לעבור על בל תוסיף, צריך שתהיה כוונה. ואם אדם ישן בסוכה בשמיני עצרת להנאתו, או כהן מוסיף ברכה כגון: "יוסף ה' עליכם ככם אלף פעמים" או כל פסוק ברכה אחר, ולא מתכוון שזה חלק ממצוות ברכת כהנים – אין בכך כלום.

¹⁸ מצווה נוספת שנזכר בה דין בל תוסיף היא מצוות לולב כשם כולל לארבעת המינים. שיטת רבי יהודה היא שאין אוגדים את הלולב (הקושקלעך שלנו) אלא באותו מין, היינו בעלי תמר (ראו מחלוקתו עם רבי מאיר במסכת סוכה פרק ג משנה ח) והסיבה לכך, אומרת הגמרא (לאחר שניסתה הסברים אחרים), היא שאיגוד הלולב במין אחר (ענפי זית למשל) ייחשב לבל תוסיף. מוסיפה הגמרא ברייתא שאומרת בפירוש שאין להפחית או להוסיף על ארבעה המינים (ויש רגליים למינים אחרים, ראו נחמיה ח טו וכן דברינו [שלושה נפלאו ממני וארבעה לא ידעתים](#) על האופן בו קבעו חכמים את טיבם של ארבעה המינים). שואלת הגמרא: פשיטא! פשוט הוא שאין להוסיף ואין לגרוע מארבעה המינים! ותשובתה היא שיכולנו לחשוב שאם מביאים מין נוסף (לצורך איגוד הלולב) אין זה פוגם בארבעה כי כל אחד עומד לעצמו ("האי לחודיה קאי והאי לחודיה קאי") ואין התוספת פוגמת, באה המשנה ומדגישה שאגידת הלולב חייבת להיות מאחד מארבעה המינים על מנת שלא נעבור על בל תוסיף. הגמרא אגב לא מתייחסת לדיון שאין פוחתין הרי גם זה פשוט! על כך במקור הבא בכלל המשלים "גרוע ועומד הוא".

¹⁹ המשנה והגמרא דנים כאן בדיון [זקן ממרה](#) עליו הרחבנו בדברינו בפרשת שופטים. המשנה קובעת שזקן ממרה נענש רק אם פוסק להלכה נגד כל חכמים בדיון פרטיו אבל בתורה אלא פרטיו הם מדברי סופרים (מדרבנן). אך אם הוא פוסק כנגד דין תורה ואומר למשל שאין בכלל חובה לקיים מצוות תפילין, או סוכה או מילה וכו', או שאין איסור בשר בחלב ומותר לאכול בעלי חיים שהתורה אסרה וכו', אין זה זקן ממרה. אמר מה שאמר – אז מה? ראו רש"י במקום: "דאין זו הוראה, זיל קרי בי רב הוא?".

²⁰ שימו לב לביטוי זה שמזכיר את הביטוי: "כל המוסיף - גורע" שנראה בע"ה בדף המשלים.

²¹ רבי אלעזר מצמצם למדי את דין זקן ממרה ומגביל אותו לדוגמא שהמשנה נותנת ודי לנו בכך.

²² הגמרא מקשה מלולב (ארבעה המינים) וציצית שגם הם עיקרם מהתורה ופריטיהם מדרבנן ומדוע לא ייחשב לזקן ממרה אם הוסיף או גרע בפרטי דיניהם? תשובתה לגבי לולב היא שלפי הסובר שאין צריך לאגוד את הלולב, אין זו תוספת כי "האי לחודיה קאי והאי לחודיה קאי" כפי שראינו בגמרא סוכה לעיל. ולפי הסובר שצריך לאגוד את הלולב, התוספת פוגמת בכל המצווה ולא עשה כלום: "גרוע ועומד הוא". באופן דומה עונה הגמרא לשאלה לגבי ציצית ותשובתה היא דומה: "האי לחודיה קאי והאי לחודיה קאי" או

רש"י דברים פרק יג פסוק א – סיכום ברש"י

לא תוסף עליו - חמישה טוטפות בתפילין, חמישה מינין בלולב, ארבע ברכות בברכת כהנים.²³

מדרש הגדול שמות כה כג פרשת תרומה - הוספת הכלים במקדש שלמה

משה עשה שולחן אחד, שלמה עשה עשר שולחנות, דכתיב: "ויעש שולחנות עשרה" (דברי הימים ב ד ח) ... והלא כתוב בתורה: "לא תוסף עליו ולא תגרע ממנו" (דברים יג א)! אלא כך היתה בידם מסורת מפי משה, שכשיבנו בית אבנים יהיו בו עשר שולחנות, עשר מנורות, עשרה כיורים. וכן הוא אומר: "הכל בכתב מאת ה' " (דברי הימים א כח יט).²⁴

קהלת רבה ג א (יד) – הצדיקים מוסיפים ואין גורעים

"והאלהים עשה שיראו לפניו".²⁵ אמר ריש לקיש כתיב: "את כל הדבר אשר אנכי מצוה אתכם אותו תשמרו לעשות לא תוסף עליו ולא תגרע ממנו" (דברים יג א) אבל הצדיקים מוסיפין עליו ואין גורעין ממנו. אמר רבי יוסי ברבי חנינא: מכאן שאין הבמה ניתרת אלא ע"י נביא ואלוהיו עומד ומקריב בראש הכרמל. א"ר שמלאי דברויירא:²⁶ אמר ליה: "ובדברך עשיתי את כל הדברים האלה" (מלכים א יח לו).²⁷

מכילתא דרבי ישמעאל יתרו - מסכתא דבחדש פרשה ב – בהכנה למתן תורה

"ומשה עלה אל האלהים", זה יום שני. – "ויקרא אליו ה'", מגיד שהקריאה קדמה לדיבור. – "כה תאמר", כה בלשון הקדש, כה כסדר הזה, כה כענין הזה, כה שלא תפחות ולא תוסיף.²⁸

"גרוע ועומד הוא (ולא עשה כלום), תלוי אם קשר ציצית העליון הוא מהתורה או לא. כל כך מצמצמת הגמרא את דין זקן ממרה עד שהיא חוזרת ושואלת שם בהמשך שאם כך גם בתפילין נאמר "האי לחודיה קאי והאי לחודיה קאי" או "גרוע ועומד הוא"! ומסבירה מה שמסבירה לגבי ייחודה של מצוות תפילין. ראו שם במקור. למרות ההבדלים ביניהם (לולב וציצית שאינם בזקן ממרה ישנם בבל תוסיף בספרי לעיל, תפילין ישנו בזקן ממרה ולא מצאנו עד כאן בבל תוסיף) מתבקש דיון מעמיק בקשר בין דין זקן ממרה לדין בל תוסיף וכל היודע מי שדן בקשר בין שני נושאים אלה, אנא יודיענו ויחכימנו. לנו די בעצם העובדה שהגמרא משתמשת בנימוקים שמפחיתים ממעשיו של הזקן הממרה: "האי לחודיה קאי והאי לחודיה קאי" או "גרוע ועומד הוא", ואולי יפחיתו גם בחומרת מעשיו של המוסיף או הגורע שהרי הרבה דרכים יש למי שמבקש שלא לקיים את דיני התורה וכמו שרש"י אומר: "אין זו הוראה, זיל קרי בי רב הוא". ואם כך לחכם, קל וחומר לאדם מהשורה – לא על פיו ישק דבר, אנחנו נמשיך בדין לא תוסיף ולא תגרע במקרא ובחז"ל.

²³ ובפרשת ואתחנן דברים ד ב מפרש רש"י: "לא תספו - כגון חמש פרשיות בתפילין חמשת מינין בלולב וחמש ציציות, וכן ולא תגרעו". אם נחבר שני רש"י אלה נקבל את הסיכום הבא: את ברכת כהנים לקח רש"י ממדרש ספרי ומהגמרא בראש השנה ה"ל. את לולב, מספרי ומהגמרא בסוכה ה"ל. את ציצית ממדרש ספרי וגמרא מנחות מ ע"ב (הערה 12 לעיל), ואת תפילין נראה שלקח מגמרא סנהדרין ה"ל בדין זקן ממרה (ראו גם ירושלמי ברכות א ד, סנהדרין יא ד, עבודה זרה ב ז). ואת הישן בסוכה בשמיני של פסח לא מונה רש"י כי כפי שראינו איסור זה נדחה בגמרא ראש השנה. (ומה עם הסוגיה במנחות לגבי מתנות הדם? כמו מי נפסק?). לשון רש"י בפרשתנו נשמעת כמו רשימה להלכה, אך מלשונו בפרשת ואתחנן (שם הוא מדגיש גם את לא תגרע) משמע שאלה רק דוגמאות. אילו דוגמאות נוספות יש? במקורות חז"ל לא מצאנו דוגמאות נוספות (מי שמוסיף פרשות למזוזה? ברכה נוספת לתפילת שמונה עשרה או ברכת המזון? כוסות בליל הסדר?).

²⁴ חז"ל דנו בתוספת זו שעשה שלמה (תוספתא מנחות יט ט-י, גמרא מנחות צח ב, ירושלמי שקלים ו ג) אך לא עוררו את השאלה של בל תוסיף. המדרש הגדול כן מעורר את השאלה ותשובתו היא שכך מראש צוותה התורה: מנורה אחת, שולחן אחד, כיור אחד במשכן הזמני ועשרה (עשר) בבית עולמים. ראו עוד בתוספתא ובתלמודים ה"ל שלא היו מדליקים אלא במנורת הזהב שעשה משה ולא היו עורכים את לחם הפנים אלא בשולחן של משה. ובמדרש הגדול, בקטע שהשמטנו, שיטה אחרת שהיו עושים סבב בין השולחנות: "שהיו מקריבין על כל אחד ואחד שבת אחת" (למנורות הוא לא מתייחס).

²⁵ חזרנו לפסוק מקהלת שהבאנו בעמוד הראשון.

²⁶ שם של מקום.

²⁷ מעשהו של אליהו בהר הכרמל, שלכאורה עבר על איסור במה בזמן שהמקדש עמד בירושלים, נדון במקומות רבים בספרות חז"ל ואף אנו שלחנו בו יד בדברינו [אליהו בהר הכרמל](#) בפרשת כי תשא וכן בדברינו [עת לעשות לה' הפרו תורתך](#) במגילת רות. סוף דבר, מוסכם שמעשהו של אליהו היה בבחינת הוראת שעה חריגה ויש בכוחו של נביא לשנות ממצוות התורה "לפי שעה" (ספרי דברים קעה). מה שמעניין במדרש זה הוא: ראשית, הקישור של הפסוק בקהלת לנושא שלנו (הערה 5 לעיל). שנית, הקשר של איסור לא תוסיף לעניין כוחו של הנביא (הערה 3 לעיל). ושלישית, אולי בהפוך מהמשנה בזבחים בה פתחנו, יתרון ההוספה על הגריעה, במילים אחרות, הגריעה חמורה מההוספה. הצדיקים לא גורעים ממצוות התורה, אבל כן מוסיפים לפי הצורך והעניין. אבל יש להודות שתוספת זו היא לעתים גריעה או למצער דחייה שהרי מדובר במצוות לא תעשה (איסור במה) ולא במצוות עשה. נראה שהדרשן יכול היה להביא לא מעט תוספות של צדיקים כגון כל המצוות שהם מדרבנן וכל הסייגים שהוסיפו חכמים!

²⁸ וחותם שם המדרש בסוף הפרשה: "אלה הדברים (שמות יט ג) - שלא תפחות ולא תוסיף. אשר תדבר אל בני ישראל - כסדר הזה". גם הסדר חשוב, הוא תריס בפני תוספות וגריעות. ראו שוב מדרש ספרי לעיל שדורש: "הדבר - אפילו דבר לא תוסף עליו". "הדבר" – "אלה הדברים". מדרש מכילתא לוקח אותנו אחורה אל מעמד מתן תורה, שם מצויים יסודותיו של האיסור לא להוסיף ולא לגרוע. רגע לפני עשרת הדברות מצטווה משה לומר לבני ישראל דברים ברורים ומדויקים, משה עצמו מוזהר שלא להוסיף ולא להפחית ממה שייאמר לו לומר לעם. וגם אחרי עשרת הדברות, לאורך כל ספר התורה: "אלה החוקים / והמשפטים / והתורות" נאמר שוב ושוב – אלה החוקים ואלה הדברים, אל תתעצלו לגרוע מהם ואל תתחכמו להוסיף עליהם. ראו מדרש אגדה (בובר) דברים יג א: "לא תוסף עליו. על העבודות שצויתך ולא תגרע ממנו". ועל הפסוק בשליחת המלאך של פרשת משפטים, שמות כג כא: "השמר מפניו ושמע בקלו אל תמר בו וכו'" דורש פסיקתא זוטרותא (לקח טוב): "... אל תמר בו - אל תמירהו באדון אחר: אל תמר בו - אל תוסיף על דברי תורה ולא תגרע ממנו". וכאן, בספר דברים ערב הסתלקותו, מעביר משה את המסר לבני ישראל.

שבת שלום מחלקי המים

מים אחרונים 1: מדרש קהלת לעיל על הצדיקים המוסיפים ודברינו בסוף הערה 26 מעלים את השאלה אם אין 'התנגשות' בין ציווי חכמים עשו סייג לתורה ובין איסור בל תוסיף. ראו הדף [עשו סייג לתורה](#), שם הבאנו את המאירי ורבי בחיי בן אשר שדנים בנושא. ואין ספק שהנושא דורש ליבון נוסף והעמקה, כולל במצוות "לא תסור" "וככל אשר יורוך".

מים אחרונים 2: בדף המוקדש לנושא לא תוסיף ולא תגרע, וודאי שיש להקפיד על צו כפול זה. אם גרענו מקור חשוב במקרא, חז"ל ובמדרשים, נשמח מאד ששואבי המים יעמידונו על גרעון זה. ועכ"פ נזהרנו שלא להוסיף ולהכביד, לפיכך נעצור כאן ואם נזכה, נשלים בספרות הגאונים ובפרשני המקרא ואולי עוד.

כרוצה לומר: כפי שאני הצטוותי ועשיתי, לא הוספתי ולא גרעתי, אף אתם כך. ובבקשה, נא להעביר זאת לדורות הבאים. "אלה הדברים" בספר שמות לפני מתן תורה ו"אלה הדברים" של ספר דברים חותם התורה. ראו הערה 1 לעיל.